
Josip PAPO-BARO

OD 32 STRADALA,
SAMO SE JEDNOM ZNA GROB!

Josip Papo-Baro rođen je 27. aprila 1923. godine u Makarskoj, od oca Avrama i majke Riske, rođene Levi. Imao je stariju sestru Saru (Šariku), koja je umrla u Beogradu 1963. godine.

Njegova uža porodica spasila se u vreme Holokausta, a od članova šire porodice ostali su živi samo majčin najmlađi brat Moric Levi i sin i kćerka od najstarijeg brata Hajima.

Stradala su 32 člana porodice koji su živeli u Sarajevu, Beogradu i Tuzli. Od tog broja stradalih samo se jednom članu porodice zna grob i to njegovoj noni Bojni Levi iz Sarajeva.

U Makarskoj je završio osnovnu i građansku školu, srednjotehničku školu, smer arhitektonski, završio je u Zagrebu, posle rata. U Beogradu je diplomirao na Pravnom fakultetu 1962 godine.

Radio je u Beogradu u Saveznoj upravi za državnu bezbednost od 1948. do 1968. godine, kada je penzionisan u zvanju savetnika. Nakon penzionisanja i odlaska iz službe bezbednosti, položio je pravosudni ispit 1968. godine i zaposlio se u Zavodu za osiguranje „Dunav“ u Beogradu, gde je bio pravni zastupnik.

Od 1949. godine u braku je sa Ljiljanom Papo, rođenom Jovanović. Imaju sina Bojana i kćerku Vedranu, četvoro unučadi i jednu praunuku.

Moj iskaz bih počeo osvrtnom na slučajni susret i kasnije brak mojih roditelja Rifke Levi i Avrama Papo, koji se desio odmah po završetku Prvog svetskog rata. Otac je kao mlad čovek nakon osmogodišnjeg staža u vojsci u Budimpešti i Beču, sa zvanjem cugsfirer (zugsführer-podoficir), po povratku u rodno Sarajevo, slučajno upoznao moju majku, koja potiče iz brojne porodice koja je u toku Prvog svetskog rata teško živela. Sve što je kasnije usledilo, od njihovog venčanja do promene mesta u kojem su živeli, odnosno prelaska u Makarsku, kao da je bio spoj srećnih okolnosti koje su nam pomogle da sačuvamo živote za vreme Drugog svetskog rata.

Moja Nona

Baku po majci sam oduvek zvao *Nona* a za njen lik su vezana moja najranija sećanja. Zvala se Bojna Levi. Bojna na ladinu znači *dobra* – buona, a bila je i više od toga. Bila je mala rastom; i kada se fotografisala sa dedom, pela se na hoklicu da bi dedi dosegla bar do ramena.

Moja Nona je bila udata za Šabataja Levija a iz tog braka su na svet doneli osmoro dece, tri sina – Alberta, Haima i Morica, i pet kćeri – Klaru, Saru, Anulu, Rozu i moju majku Rifku. Najstariji sin Albert je poginuo 1918. godine u Prvom svetskom ratu, kao osamnaestogodišnjak.

Nona je ostala udovica 1912. godine kada joj je bilo 44 godine. Porodica je živela u Kiseljaku, bosanskoj varoši u kojoj nije bilo drugih Jevreja. Nakon dedine smrti, živeli su teško, pa su se uz pomoć prijatelja preselili u Sarajevo. Težak život je naterao decu da rano počnu da rade. U godinama Prvog svetskog rata su posebno teško živeli. Nona mi je pričala da su se deca valjala po podu od velike gladi!

Teške godine su trajale sve dok se u život porodice nije pojavio moj budući otac koji se zaljubio u njenu kćerku Rifku. Pomagao im je, pa se porodica oporavila. Nona je oca cenila i zbog drugih osobina a poverenje i uvažavanje je bilo obostrano.

Nona je bila je vredna i živahna žena. Stalno je bila uposlena a kada bi sela da se odmori, uvek bi popila malo kafe, sela pored prozora i plela. Imala je pet igala i stalno je plela jednu istu čarapu. Kad bi isplela tu čarapu, ona bi je oparala i ponovo bi imala klupko i tako bi danima plela istu čarapu, samo da ne bi bila besposlena! Kafu je kuvala na špiritjeri koju i danas čuvam.

Kod None skoro nikada nismo išli na ručak jer ona nije imala nikakvih prihoda. Kada smo odlazili kod nje mama bi nešto kupila i kuvala tamo.

Od jela koje mi je Nona pripremala najviše sam voleo *pastel*. Nona bi naložila šporet, onaj mali bosanski da se sav usija i zacrveni. Govorila je da za pastel treba jaka vatra! U jesen nam je mesila rezance i makarone za zimu. Nona je imala i ibrik iz kog sam, kad smo dolazili kod nje iz Makarske voleo da pijem vodu. *Pastel* pravim i danas.

Pred rat sam neko vreme bio kod None u Sarajevu i već je bila bolešljiva. Tada sam je poslednji put video.

Kada je počela okupacija, Nonu su transportovali u koncentracioni logor Gradiška. Tamo je obolela od tifusa a ustaše su sve obolele transportovali u koncentracioni logor Đakovo. Ona je među prvima stradala u Đakovu. Mi smo u Makarskoj dobili jednu kartu iz Đakova, kojom nam je javljeno da je Nona stradala. Na znam ko je poslao tu kartu. Na njoj su bili upisani datum njenog rođenja i smrti.

Odmah posle rata mama i njen brat su išli da traže Nonin grob. Hodali su po groblju, tražili, tražili i odjedanput od umora stali. Nisu ni bili svesni da su se zaustavili pored njenog groba. Od silnog zaprepašćenja – svi su se srušili na zemlju!

Kasnije smo Noni podigli spomenik. Ja sam tamo išao više puta. Komemoracija u Đakovu se održava svake godine u junu i ja sam uvek tamo.

Logor Đakovo je specifičan po tome što je bio ženski logor za Jevrejke, a sve ubijene logorašice su sahranjene u pojedinačnim grobnicama na Jevrejskom groblju. Svakoju od 566 ubijenih logorašica je na grobu postavljena tabla sa imenom, prezimenom i godinom starosti. Postoji i knjiga sahranjenih u kojoj je upisana godina rođenja i smrti logorašice. To je sveto groblje, jedino takvo u celoj Evropi.

Život moje porodice u Makarskoj

Moj otac se zvao Avram Papo. Svi su ga zvali Albert. Njegovi roditelji Sara i Jozef Papo su rano preminuli. On je bio najstariji sin, a imao je dva brata, Jakova i Davida (umro pred rat) i dve sestre – Safiru i Bukas (umrla pred rat).

Iz tatinih priča znam da ga je u mladim danima više privlačila ulica nego bilo šta drugo. Za prvi razred jevrejske škole je govorio da ga

je „studirao“ četiri godine! Ipak nije svo vreme uzalud straćio, u vojsci u Beču i Budimpešti, naučio je i dobro je govorio mađarski i nemački.

Moji roditelji Rifka Levi i Avram Papo venčali su se 29. juna 1919. godine u Sarajevu. Do danas sam sačuvao sliku i listu zvanica sa njihovog venčanja. Venčanje se održalo u pozorištu (operi).

Fotografija sa venčanja roditelja Josipa Bare Papa u Sarajevu 1919. godine

Ubrzo moji roditelji su se preselili u Makarsku, da bi živeli u lepom mestu na obali Jadranskog mora.

Otac je tu odluku doneo odmah nakon nepopravive greške koju je napravio zamenom ušteđevine. Naime, dok su još živeli u Sarajevu on se bavio novčanim transakcijama. Štedeo je i sa punim poverenjem je novac čuvao kod None. Imao je jedno sanduče, slično onim u kojima se držao kvasac, koje je bilo puno dukata. Po Noninom kazivanju jednom prilikom je došao kod nje i rekao: „Daj mi sanduče, idem kod jednog čoveka da dukate promenim u marke!“. Ona ga je preklinjala da to ne radi tada, da se surovi Prvi svetski rat tek završio, da još uvek ništa nije sigurno. Međutim, otac je nije poslušao. Sve je promenio u nemačke marke koje su preko noći propale! Ostao je bez imetka za koji je mogao da kupi tri stana u Sarajevu.

Moj otac je bio izrazito slobodnog duha. Nakon finansijskog kraha poželeo je da živi na obali mora i svoju ideju je sproveo u delo.

Kasniji događaji su pokazali da je ovakva njegova odluka o preseljenju sačuvala živote moje porodice kao i mnogih drugih Jevreja.

U Makarskoj sam živeo sa majkom Rifkom, ocem Avramom i starijom sestrom Šarikom. Tu sam proveo srećno detinjstvo među prijateljima i poštenim ljudima. U kući smo govorili hrvatski sa makarskim dijalektom a roditelji su često među sobom govorili ladino. Tamo nije postojala nikakva podvojenost između nas Jevreja i meštana katolika. Makarska je tada brojala nešto više od 1300 stanovnika i bila je sresko mesto.

U Makarskoj je živelo nekoliko jevrejskih porodica. Osim naše tu su bile porodice Levi, Albahari, Fišer, Birnbaum i još jedna porodica Papo. Gospodin Papo je bio šef poreskog ureda za Makarsku opštinu. Njegova kćerka Klarica udala se u Makarskoj za doktora Levija. Nakon rata živeli su u Beogradu.

U mojoj porodici se slavio Pesah, čitala se Hagada. Ipak Pesah nismo slavili kao što je to činila Nona koja je bila religiozana i držala se svih običaja. Za Jom Kipur otac je odlazio u sinagogu u Splitu, a kada sam porastao vodio je i mene.

Moji roditelji su držali manufakturnu radnju. Majka je radila u kući i u radnji. Nakon rata, 1962. godine odlikovana je za ilegalni rad za vreme rata, ordenom Zasluge za narod. Tatino „pravo radno mesto“ je bila kafana „Kod mornara“ koja se nalazila odmah do našeg stana. U toj kafani ispod palmi otac i njegovo društvo su sedeli svakodnevno. Otac je bio veoma snalažljiv čovek. Pamtim da su svi makarski šverceri dolazili kod njega po savete, ali on je bio veoma oprezan i nije želeo da saraduje ni u kakvim nedozvoljenim poslovima i samo bi im davao svoje mišljenje. Dok je ocu kafana bila „kancelarija“, ja nikada nisam išao, niti sada idem u kafanu.

Moja starija sestra Šarika rođena je 1920. godine. Ona je mnogo pomagala roditeljima u radnji. U Makarskoj je završila srednju stručnu školu i bila je krojačica ženske odeće. Imala je puno prijateljica sa kojima je provodila slobodno vreme. Oduvek smo se lepo slagali. Pošto je bila starija uvek je odvajala za mene po koji dinar da imam za igranke. Bila je izrazito lepa devojka, imala je plavu kosu, što je bila retkost. Još pre Drugog svetskog rata bila je politički aktivista, bila je veza između Španije i CK Komunističke partije. Pisma iz Španije je primala, stavljala u nove koverta i slala ih Evici Izrael u Sarajevo a ona je pisma davala Rati Dugonjiću, članu CKKP Jugoslavije. Kad su žandari otkrili ovu vezu, upali su u našu kuću i sve pretresli. Pred žandarima rekla je

da je dobijala ljubavna pisma. Saslušanju je prisustvovala i direktorka škole koja je prihvatila njenu odbranu, pa se tako izvukla a mogla je i da nastavi školovanje. Udala se za vreme rata, 1944. godine, za Jozefa Kabilja iz Prijedora sa kojim je imala dve kćerke. Umrla je, kao udovica, 1963. godine u Beogradu. Njene kćerke su se nakon njene smrti iselile u Izrael.

I sad me, nakon puno vremena, mnogi u Makarskoj pitaju kako to da je u tornju crkve upisano moje ime. Naime, otac mog druga Ante, koji je zvonio u crkvi, često je pio. Zato je Ante posluživao popa a ja sam umesto njega zvonio na crkvenim zvonima. Vremenom sam tačno znao kad se zvonio za mrtve a kad za žive, za mise, kad se upotrebljava malo zvono, a kad veliko. Dobro sam poznavao crkveni ceremonijal, bio sam „glavni“ u crkvi ali nikada nisam nosio crkvenu odeću. Naravno, svi su znali da sam Jevrejin i zbog toga nikada nisam imao probleme. Na školske časove veronauke nikada nisam išao, čekao sam ispred vrata da se čas završi i zatim se vraćao unutra. Kada je jedne godine moja Nona došla u Makarsku i videla da zvonim u crkvi propisno me izgrdila. Šta ću ja u crkvi!? Ja sam je razumeo. Mi smo tada već počeli da prihvatamo ideju socijalizma, što je još više doprinelo da crkvi kažem – zbogom. Nikada više u nju nisam ušao. Ipak, u samom vrhu crkvenog tornja na rivi, u njegovom unutrašnjem delu, do kojeg niko ne može da dosegne, među imenima mojih prijatelja, jakom bojom i danas stoji upisano moje ime.

Kao mladić, sve do punoletstva, kada je i počeo rat, aktivno sam se bavio sportom. U zimskom periodu trenirao sam u sportskom klubu „Sokol“, a leti sam igrao u omladinskoj vaterpolo ekipi i bio član veslačkog kluba „Biokovo“. U „Sokolskom domu“ se odvijao bogat društveni život jer je tamo postojala velika sala za igranke i lepa bioskopska sala.

*Rifka i Avram Papo, Josipovi
majka i otac*

U Makarskoj sam pohađao osnovnu školu. Kad sam bio u četvrtom razredu građanske škole, u školu je došao nastavnik Vita Marinović, kasnije se ispostavilo da je bio ustaša. Od samog dolaska počeo je da me uporno i svakodnevno proganja. U nastojanju da me odstrani iz škole, najzad je uspeo da napravi neku sednicu na kojoj me optužio da pušim (ja nikada u životu nisam zapalio cigaretu), i rekao protiv mene sve najgore. Osim mene, kaznili su još jednog dečaka koji je bio iz ustaške porodice, kao i još jednog učenika bez ikakve krivice. Sve to samo da ne bi samo ja bio kažnjen. Posledica te ujdurme bila je da sam izbačen iz škole na dve godine.

U Makarskoj je tada živela jedna profesorica koja je radila u Vrgorcu, mestu iza planine Biokovo. Ona je već tada bila povezana sa Komunističkom partijom. Kako je naša kuća pružala utočište tada progonjenim članovima partije, ova organizacija se umešala i tražila način da se reši moj slučaj kako bi nastavio školovanje. Rešenje je nađeno i angažovana je ta profesorica, jer smo bili prijatelji, da se upišem u školu u Vrgorcu. Tamo sam završio građansku školu. Kasnije sam otišao u Sarajevo da bi školovanje nastavio u tehničkoj školi, ali došla je 1941. godina i Jevrejima je bilo zabranjeno da idu u školu. Izbačen sam. Otišao sam u Split i preko veze su me odmah primili u arhitektonsku školu. Kada su 1941. godine Italijani okupirali Split, škole su prestale sa radom. Tek posle rata, u Zagrebu sam završio srednju tehničku školu.

Posle završetka rata u Zagrebu sam sreo nastavnika Vitu Marinovića koji se prema meni neljudski poneo. Sećam se da je zanemio kad je video da sam živ. Tada sam bio član komiteta u Zagrebu. Poručivao mi je da dođem da bi smo se pomirili. Bio je u velikom strahu da ne otkrijem njegovu prošlost i tako naudim njemu i njegovoj porodici. Imao je suprugu i dva sina. Poručio sam mu da ne brine i da nastavi da živi bez straha jer zbog njegovih nedela neću nauditi nikome iz njegove porodice. A trebalo je da odgovara jer su se svi sastanci ustaša u Makarskoj održavali u njegovoj kući.

Rat

Znali smo da se približava ratna opasnost. U Splitu sam bio član SKOJ-a 1941. godine. Učestvovao sam u splitskim demonstracijama 27. marta 1941. godine.

Na dan stvaranja NDH u Makarskoj su komunisti i levo orijentisana omladina provalili u školu i pokupili svo oružje i hranu koji su bili pripremljeni za vojsku. U gradu je zavladao bezvlašće. Uz italijansku vlast, funkcionisala je i ustaška. Ipak, ustaše nisu mogle ništa da urade bez saglasnosti italijanskih vlasti. Može se reći da „crnih košulja“ nije bilo, a vojska je bila prilično blaga i nije bilo terora i sile. Još uvek se živelo normalno.

Prva hapšenja u Makarskoj su se desila uoči rođendana Ante Pavelića, u julu 1941. godine. Hapšenja su sprovodile ustaše iz Zagreba. Među socijalistički opredeljenim Makaranima, ustaša je bilo jako malo, oko desetak. Tada su se pojavile i ustaše sa crvenim kapama, i svi su oni hapsili pod kontrolom Italijana. Uhapšeno je 36 ljudi, većinom omladinaca. Među njima sam bio i ja. Bili smo u zatvoru makarskog sreza više od dvadeset dana. Polako su puštali grupu po grupu, zadnji smo ostali Filip Turkar, stari komunista, i ja. Bilo je puno zalaganja da me puste iz zatvora. Moja majka je išla kod sreskog načelnika koji je rekao da nema ko da me sprovede do njega na razgovor da bi me pustio. Međutim, na tom razgovoru se zatekao visoki činovnik Kleme Pović koji se ponudio da me dovede. Načelnik nije imao kud i tako su me pustili. Posle nekoliko dana neko mi je rekao da budem na čošku jedne kuće na periferiji Makarske. Došao je mali kamion, obukli su mi plavi kombinezon i odveli me preko granične linije u Split. Tako sam sačuvao glavu. Nikada nisam saznao ko je organizovao moje prebacivanje.

U Splitu sam boravio nekoliko meseci, imao sam gde da se smestim. Nakon nekog vremena, moja porodica je došla u Split i zajedno smo iznajmili stan. Do tada su mnogi Jevreji koji su bežali prema Splitu i Korčuli dolazili kod nas u Makarsku dok se ne bi prebacili dalje.

Čim su Italijani preuzeli apsolutnu vlast u Makarskoj, mi smo se vratili kući. Primali smo snabdevanje u brašnu, pasulju i drugim namirnicama, kao i ostali građani. Čak smo sestra i ja dva puta dobili propusnice za Split od civilnih vlasti Hrvatske. Žutu traku, sa znakom „Ž“ nikada nismo nosili. Moja porodica i Jakov Fišer, tada smo bili jedini Jevreji u Makarskoj. U julu 1942. Italijani su iz Splita u Makarsku prebacili 50 Jevreja, koji su prethodno u Split prebačeni iz Beograda, Sarajeva i Zagreba. To su bile porodice sa decom i svi su se slobodno kretali.

Po nalogu italijanske vlasti, 17. decembra 1942. godine svi Jevreji koji su se nalazili u Makarskoj (oko 60 ljudi) bili su dužni da sa ličnim stvarima u osam sati ujutro dođu na brod „Jordan“. Tog dana u 10 časova Italijani su predali civilnu vlast u ruke NDH.

Pred internaciju sve stvari iz našeg stana predali smo našim prijateljima, s tim da ukoliko se nikada ne vratimo živi, sve ostaje njima. Po oslobođenju Dalmacije, u martu 1945. godine, kada su se moji roditelji vratili, naši prijatelji su im predali sve stvari koje su kod njih ostavljene. To je veličina Makarana.

Brodom „Jordan“ koji je bio pod italijanskom zastavom, trebalo je da budemo prebačeni na Brač u mesto Sumartin. Odmah je konstatovano da je brodu ukraden deo motara bez koga brod nije mogao da se pokrene. Pretpostavljalo se da su u toku noći to uradile ustaše kako bismo ostali, a oni bi tako mogli da nas pobiju. Komandant obale, Italijan, major Fienga iz Barija, doveo je odnekud brod „Marin“ koji je privezao za brod na kojem smo mi bili i odvuкао nas do Baške vode. Tamo smo prešli na brod „Marin“ i tim brodom smo prebačeni u Sumartin.

U Sumartinu smo bili smešteni u nedovršenom hotelu. Mesnom organizacijom je rukovodio Jozе Papa iz Sumartina. Po dolasku ljudi su nam pomagali, donosili su ćebad, pa čak i po neki krevet, posuđe i slično. Vremenom su tu pristizali i drugi Jevreji pa nas je bilo više od 130. Među njima su bili Jevreji koji su bili zatočeni u Kninskoj tvrđavi. Jedan od njih je bio Mimo Atijas koga sam tada upoznao a ostali smo prijatelji, a kasnije i kumovi. Iz Omiša je došao Vlada Salzberger sa kojim sam takođe ostao blizak prijatelj.

U Sumartinu smo dobro organizovali život. Išli smo po sledovanje u vojni italijanski magacin, od Jevrejske opštine Split smo dobijali povrće i voće. Organizovali smo kuhinju, a kasnije su moj otac i Jakov Fišer (pekar) organizovali pekaru za sve internirce. Doktorka Mici Šinko je lečila bolesnike. Ja sam bio kooptiran za člana Opštinskog komiteta SKOJ-a opštine Selce. Slobodno smo se kretali po Sumartinu.

U maju 1943. godine Italijani su brodom prebacili sve internirce iz Sumartina u Split. Iz Splita su nas parobrodom prebacili na ostrvo Rab. Na parobrodu je bilo i drugih Jevreja koji su bili internirani u Dubrovniku i Korčuli. Na Rabu smo bili u pravom logoru sa barakama, bodljikavom žicom i stražom. Ipak, i tu smo se dobro organizovali.

U septembru 1943. godine, kada je Italija kapitulirala, mi smo sami oslobodili logor. Ja sam zbog toga bio toliko uzbuđen da dva dana nisam ništa mogao da jedem, iako sam se zatekao u magacinu sa italijanskim zalihama hrane.

Po oslobođenju logora priključio sam se partizanima. Tamo sam se sreo sa drugovima sa kojima sam ilegalno radio u Makarskoj. Drug iz CK hrvatske omladine uputio me je u građevinsko odeljenje ZAVNOH-a u Topuskom. Bio sam teško bolestan i izlečio sam se u Topuskom.

U januaru 1945. prebačen sam sa ZAVNOH-om u Šibenik, a po oslobođenju Zagreba u Zagreb. Tamo sam radio u Ministarstvu građevina i bio član II rajonskog komiteta SKOJ-a Zagreb.

Posle rata

Kao član Rajonskog komiteta izabran sam za delegata omladine Zagreba za III kongres omladine Jugoslavije u Zagrebu 1946. godine.

Postavljen sam za komandanta I Zagrebačke omladinske radne brigade „Marjan Badel“ na izgradnji pruge Brčko–Banovići. Lista brigade je brojala 276 brigadira.

Godine 1948. određen sam za Službu državne bezbednosti Jugoslavije u Beogradu. Na toj dužnosti sam bio do 1968. godine kada sam penzionisan sa zvanjem savetnika.

Na pravnom fakultetu u Beogradu diplomirao sam 1962. godine a po penzionisanju sam položio pravosudni ispit.

Od 1969. godine radio sam kao pravni zastupnik za ZOIL „Dunav“.

Osim profesionalnog delovanja, godinama sam bio i politički aktivista. Radio sam u školama sa pionirima i omladinom. Za svoje zalaganje dobio sam više društvenih priznanja. Nosilac sam Medalje armije, Ordena rada i ordena Zasluge za narod sa srebrnom zvezdom.